

Ειρήνη Λυδάκη

Η «Φιλονεικία του Χάνδακος και του Ρεθέμνου» του Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή: τα πρόσωπα και οι μετακινήσεις

ABSTRACT

Over thirty years after the Ottoman conquest of his homeland of Rethymno, and towards the end of his life, Marinos Tzane Bounialis composed the poem “Dispute between Chandax and Rethymno”, published with his long poem *The Cretan War* in Venice, in 1681. The “Dispute” is imagined to have taken place at a time when Rethymno had already fallen, though Candia was still holding out against the besieging Ottoman army. Through the names of persons and families mentioned by the personified Ottoman Rethymno, the poet paints an image of the city’s Venetian past and his eminent compatriots. Most had left their native land, some long before and others after the war, to settle down in other places – in Chandax or in other areas, mainly of the Venetian world.

This paper presents a brief overview of the movement of residents of Rethymno and their achievements in the new places of establishment or those of exile, and discusses the issue of the literary form of the poem, the poet’s intention and the potential readers he was addressing in this particular composition.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Κρητική Λογοτεχνία, Κρητικός Πόλεμος, Κρητικοί πρόσφυγες, βενετοκρατούμενη Κρήτη, προσωποποιημένη πόλη, δυτική μεσαιωνική λογοτεχνία, αραβική λογοτεχνία

Μετά την οθωμανική κατάκτηση του Ρεθύμνου, το 1646, ο ποιητής Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλής εγκαταλείπει τη γενέτειρά του και, ύστερα από ολιγόχρονη παραμονή στην Κέρκυρα, εγκαθίσταται στη Βενετία, από το 1655 περίπου έως τον θάνατό του, περί το 1685.¹ Τριάντα και πλέον χρόνια ύστερα από τη βίωση του τραυματικού γεγονότος της απώλειας της πατρίδας του, και προς το τέλος της ζωής του, ο Τζάνε θα συνθέσει το στιχούργημα «Φιλονεικία του Χάνδακος και του Ρεθέμνου», το οποίο θα συμπεριληφθεί στην έκδοση της έμμετρης διήγησης του *Κρητικού Πολέμου*, που κυκλοφόρησε στη Βενετία το 1681 από το τυπογραφείο του Ανδρέα Ιουλιανού.² Ως προς τη λογοτεχνική του ποιότητα, το κείμενο κατατάσσεται στα ελάσσονα έργα της Κρητικής Λογοτεχνίας· αποτελεί όμως πολύτιμο τεκμήριο για την ιστορία και τη λογοτεχνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης, λόγω των ονομάτων

¹ Βιογραφικά στοιχεία του Τζάνε συγκεντρώνονται στην Εισαγωγή της έκδοσης των Αλεξίου – Αποσκήτη (1995), 86 κ.ε.

² *Διήγησις διά στοιχών του δεινού πολέμου του εν τη νήσω Κρήτης γενομένου [...] παρά Μαρίνου Τζάνε του λεγομένου Μπουνιαλή του Ρεθυμναίου εκ Κρήτης*, Ενετίσιν, παρά Ανδρέα τω Ιουλιανώ, αχπα΄ το κείμενο της «Φιλονεικίας» στις σ. 439-447. Νεότερες εκδόσεις: Σάθας (1869), 295-300· Legrand (1894), 394-399 (παρατίθεται μόνον –και με την παράλειψη ορισμένων στίχων– το δεύτερο μέρος, «Απόκρισις και καύχησις του Ρεθέμνου»); Ξηρουχάκης (1908), 582-589· Νενεδάκης (1979), 633-640. Για τον προσδιορισμό του χρόνου συγγραφής του ποιήματος, βλ. παρακάτω.

των προσώπων που αποθησαυρίζει ο Ρεθύμνιος ποιητής, στα οποία και έχει επικεντρωθεί μέχρι σήμερα το ενδιαφέρον των μελετητών.³ Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, αφού αναφερθώ στο περιεχόμενο του ποιήματος και σε στοιχεία που, χάρη στις μέχρι σήμερα αρχειακές έρευνες, έχουμε στη διάθεσή μας για τα εν λόγω πρόσωπα, στη συνέχεια θα θίξω ένα θέμα που δεν έχει ακόμη διερευνηθεί: το κοινωνικό και λογοτεχνικό περιβάλλον στο οποίο εντάσσεται η συγγραφή της «Φιλονεικίας».

Στο ποίημα αυτό, που εκτείνεται σε διακόσιους οκτώ ομοιοκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους στίχους, ο Ρεθύμνιος ποιητής δεν παρουσιάζει ένα πραγματικό γεγονός, αλλά μια φανταστική έριδα μεταξύ των δύο κρητικών πόλεων.⁴ Στο πρώτο από τα δύο άνισης έκτασης μέρη του ποιήματος (22 και 186 στίχοι, αντίστοιχα), η προσωποποιημένη πόλη του Χάνδακα, που πολιορκείται ήδη επί είκοσι έτη από τους Οθωμανούς, καυχείται πως παραμένει απόρθητη, χάρη στα πανίσχυρα τείχη της, ενώ το Ρέθυμνο, αν και είχε στόλο, στρατό και κάστρο ισχυρό, γρήγορα καταλύθηκε κι ερημώθηκε. Η πόλη του Ρεθύμνου, υπό οθωμανική πλέον κυριαρχία, αποκρίνεται, στο δεύτερο μέρος του ποιήματος, «προλέγοντας» πως και ο Χάνδακας αργά ή γρήγορα θ' ακολουθήσει τη μοίρα των άλλων αστικών κέντρων του βασιλείου της Κρήτης. Τον ψόγο του Χάνδακα, πως είναι έρημη και χηρεμένη, θα τον αντικρούσει στη συνέχεια η γενέτειρα του ποιητή, προβάλλοντας την αλλοτινή κοινωνική, πολιτική, οικονομική, πνευματική κι εκκλησιαστική της δύναμη, που συντηρεί την υστεροφημία της παντού και χάρη σ' αυτήν είναι βέβαιη πως μια μέρα θα «ξανακτισθεί». Από τους μάρτυρες που αποδεικνύουν το παλαιό μεγαλείο της, λησμονημένους με το πέρασμα του χρόνου, θα αναφέρει πρώτα τις προσωπικότητες που εγκατέλειψαν τον γενέθλιο τόπο τους για να εγκατασταθούν, προσωρινά ή μόνιμα, στην πρωτεύουσα του βασιλείου. Κι έπειτα θα περιγράψει τη στρατηγικής σημασίας γεωγραφική της θέση, καθώς και τα γένη των ανθρώπων της: τους οίκους των Βενετών και Κρητικών ευγενών από τους οποίους προέρχονταν, όπως πληροφορεί το Ρέθυμνο, οι διαχειριστές της τοπικής διοίκησης: στους ίδιους αυτούς οίκους καθώς και στην κοινωνική ομάδα των «τσιταδίνων» και στον ευρύτερο αστικό πληθυσμό ανήκουν επίσης τα πενήντα και πλέον πρόσωπα τα οποία στη συνέχεια θα μνημονευθούν, ως έναν βαθμό συστηματικά κατά επιτήδευμα ή ιδιότητα, ως παλαιοί και σύγχρονοι μάρτυρες της φήμης του Ρεθύμνου. Η δράση τους δεν εκτείνεται μόνο μέσα στα γεωγραφικά όρια του νησιού, αλλά και σε άλλους τόπους, κυρίως του βενετικού κόσμου.⁵

Η ακμή των αναφερόμενων ονομαστικά προσώπων της «Φιλονεικίας» ανάγεται στα χρόνια από τον όψιμο 16ο αιώνα έως τα χρόνια που ο Τζάνες διαμένει στη Βενετία και συνεχίζει την ενασχόλησή του με τη λογοτεχνική συγγραφή, από την περίοδο δηλαδή της οικονομικής και πολιτιστικής ακμής του Ρεθύμνου και της Κρήτης έως και τη φυγή των ανώτερων κοινωνικών

³ Για την αξία του κειμένου ως ιστορικού τεκμηρίου, βλ. Σάθας (1869), 295· Legrand (1894), 394· Αλεξίου – Αποσκήτη (1995), 40.

⁴ Για όσα ακολουθούν, θα περιοριστώ στην παράθεση ενδεικτικής βιβλιογραφίας, καθώς η παρούσα μελέτη βασίζεται σε υπό εξέλιξη ερευνητική εργασία, η οποία περιλαμβάνει σχολιασμένη έκδοση του ποιήματος.

⁵ Από τις νεότερες μελέτες που βασίζονται σε αρχειακή έρευνα και προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για την κοινωνία του βενετοκρατούμενου Ρεθύμνου, καθώς και για μνημονευόμενα στη «Φιλονεικία» πρόσωπα, βλ. Λαμπρινός (1999) και (2015), Πατραμάνη (1992), και τις μελέτες του τόμου Μαλτέζου – Παπαδάκη επιμ. (2003)· βλ. επίσης τις εκδόσεις νοταριακών καταστίχων: Γρυντάκης (2003), (2006), (2010) και (2011).

στρωμάτων από το νησί (είτε στη διάρκεια του μεγάλου πολέμου είτε μετά το τέλος του) και την εγκατάστασή τους σε βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες ή στη Βενετία και την ενδοχώρα της. Οι Ρεθύμνιοι αυτοί (έλληνες και λατίνοι) λαβαίνουν την εγκύκλιο παιδεία στη γενέτειρά τους, μεταβαίνουν –οι ίδιοι και τα παιδιά τους– για ανώτερες σπουδές σε ιταλικά εκπαιδευτήρια, στο μεγαλύτερο μέρος τους στο φημισμένο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας και ορισμένοι στο Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης, ασκούν την επιστήμη τους, την ιατρική και τη νομική, ή σταδιοδρομούν επίσης σε δημόσιες θέσεις στο Ρέθυμνο ή στον Χάνδακα· ανάμεσα σε αυτούς βρίσκονται εκείνοι που στελεχώνουν τα κοινοτικά συμβούλια και συμμετέχουν στις πρεσβείες προς τη μητρόπολη. Καλλιεργούν τις τέχνες –τη θρησκευτική, βυζαντινού και δυτικού τύπου, ζωγραφική, τη γλυπτική, την ιδιότυπου ύφους κρητική εκκλησιαστική μουσική, ασκούν την τέχνη της αργυροχρυσοχοΐας· αναπτύσσουν συγγραφική δραστηριότητα: συνθέτουν θρησκευτική, ιστορική και δραματική ποίηση, κατά το πρότυπο ομόλογων ιταλικών κειμένων, ρητορική και χρονογραφία. Ξεχωριστός λόγος γίνεται μονάχα για έργα που είναι γραμμένα σε δημώδη γλώσσα ή στο κρητικό λογοτεχνικό ιδίωμα, τα περισσότερα με πνεύμα αντιτουρκικό ή/και αντιτυραννικό. Δύο από τους απεριθωμένους λογίους μαρτυρούνται ως μέλη της Ακαδημίας των *Stravaganti* του Χάνδακα. Άλλοι, είναι μηχανικοί οχυρώσεων, κι άλλοι ασκούν εμπορική δραστηριότητα στα λιμάνια της βόρειας Ευρώπης και της ανατολικής Μεσογείου, είναι ενεργά μέλη της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας ή διατηρούν επαφές με την κοινότητα. Τέλος, ισχυρότεροι αριθμητικά έπειτα από τους διδάκτορες, οι ιερωμένοι, σταδιοδρομούν σε ανώτερα εκκλησιαστικά αξιώματα μακριά από την Κρήτη, φροντίζουν με τη διδασκαλία των γραμμάτων και την εξήγηση του θείου λόγου για τη μόρφωση του κλήρου και του ποιμνίου τους και για την υπεράσπιση της ορθόδοξης πίστης έναντι της μουσουλμανικής απειλής και του ρωμαιοκαθολικού προσηλυτισμού· σε αυτούς συγκαταλέγονται οι διδάσκαλοι της Σχολής της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας και του Φλαγγινιανού φροντιστηρίου, ανάμεσα σ' αυτούς βρίσκονται και οι ιεροκήρυκες του ορθόδοξου ναού του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων· είναι κάτοχοι ή αντιγραφείς ελληνικών κωδίκων και επιμελητές ελληνικών βιβλίων· και αγωνίζονται για τη διατήρηση των μοναστηριακών ιδρυμάτων τους, στα μέσα του 17ου αιώνα.

Κι αν θέλουμε να διαγράψουμε την πορεία τους στον χάρτη: αρχικά στον Χάνδακα –πολλοί από αυτούς– και, στη συνέχεια, Ιταλία, Ιόνια Νησιά, Αλεξάνδρεια και Σινά, Τήνος, Χίος, Θεσσαλονίκη, Μολδαβία, Βλαχία, Κωνσταντινούπολη, Ρωσία, είναι οι τόποι όπου με βάση τις διαθέσιμες πηγές γνωρίζουμε ότι μετακινήθηκαν οι εν λόγω Ρεθύμνιοι, άλλοι στα χρόνια της ειρήνης, και άλλοι μετά την έναρξη του μεγάλου πολέμου ή μετά το 1669.

Ως παλαιότεροι κάτοικοι της πόλης παρουσιάζονται οι Βενετοί ευγενείς, το ανώτερο ιεραρχικά κοινωνικό στρώμα· ακριβέστερα, οι απόγονοι των πρώτων Βενετών εποίκων, αφού η πόλη λείπει πως η ίδια τους είχε αναθρέψει. Σε αυτούς συγκαταλέγονται μέλη του οίκου των Καλλεργών, που είχαν αποκτήσει τον ίδιο προνομιακό τίτλο από τα τέλη του 14ου αιώνα. Έπονται χρονολογικά όσοι κατείχαν την κρητική ευγένεια, καθώς και αυτόχθονες *cittadini*, κάποιιοι εκ των οποίων χάρη σε στρατιωτικές και οικονομικές υπηρεσίες προς τη Γαληνοτάτη και χάρη επίσης στους πανεπιστημιακούς τους τίτλους, και τα αστικά επαγγέλματα που αυτοί συνεπάγονταν, κατόρθωσαν να αποκτήσουν και εκείνοι τον τίτλο της κρητικής ευγένειας. Πουθενά στο ποίημα δεν γίνεται λόγος για την προ βενετικής κατάκτησης εποχή.⁶

⁶ Για την κοινωνική οργάνωση του Ρεθύμνου και της Κρήτης στη διάρκεια της βενετοκρατίας, καθώς και για τα

Ολοκληρώνοντας την επιχειρηματολογία της, που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του ποιήματος, η πόλη του Ρεθύμνου δείχνει πως δεν επιθυμεί να διεκδικήσει πρωτείο έναντι του Χάνδακα· προέχει –όπως δηλώνει– το χρέος της να τον συντρέξει, χάρη σε ένα αξιο τέκνο του που κι εκείνου το όνομα πρέπει να ακουστεί στον κόσμο ολόκληρο, τον μητροπολίτη Φιλαδελφείας Γεράσιμο Βλάχο (1679-1685). Με την εγκωμιαστική μνεία στην κεφαλή της μοναδικής τότε στη Δύση ορθόδοξης μητρόπολης το Ρέθυμνο βάζει τέλος στη φιλονικία. Η κατακλείδα του ποιήματος επιτρέπει τον προσδιορισμό του τόπου και του χρόνου σύνθεσής του, που δεν συμπίπτει με τον αντίστοιχο χώρο και χρόνο κατά τον οποίο διαδραματίζεται το περιστατικό που κατασκευάζει ο ποιητής.

Όπως προαναφέρθηκε, η φανταστική φιλονικία των δύο πόλεων τοποθετείται χρονικά την περίοδο που επίκειται η τελική, μοιραία επίθεση των Οθωμανών έξω από τα τείχη του «βενετικού» Χάνδακα. Όταν γράφεται το ποίημα της «Φιλονεικίας», ή όταν ολοκληρώνεται η σύνθεσή του, μια δεκαετία και πλέον αργότερα, αμφότερες οι κρητικές πόλεις έχουν χάσει την ταυτότητά τους.⁷ Στην ιδιαίτερη πατρίδα του ποιητή, έχει μεγαλώσει τώρα η νέα γενιά, οι απόγονοι όσων είχαν βιώσει τον πόλεμο ή είχαν πάρει μέρος σε αυτόν, πολλοί προερχόμενοι από μεικτούς γάμους, προσαρμοσμένοι εξ αρχής στο οθωμανικό καθεστώς, και χωρίς μνήμη του λαμπρού πρόσφατου παρελθόντος του γενέθλιου τόπου τους. Από την άλλη, συγκαιρινοί του Τζάνε, διακεκριμένοι Ρεθύμνιοι και μέλη των σημαντικών οίκων της πόλης, φορείς της εξουσίας, της επιστήμης, του πολιτισμού, όλοι τους πιστοί υπήκοοι της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας, πολλοί από τους οποίους είχαν λάβει μέρος στον τελευταίο πόλεμο, έχουν ενταχθεί στην κοινωνία των υπό βενετική κυριαρχία ελληνικών χωρών και της μητρόπολης. Ενώ οι γόννοι των πρώτων προσφύγων του πολέμου μεγάλωναν σε ένα διαφορετικό –γεωγραφικό ή/και γλωσσικό και θρησκευτικό– περιβάλλον, πολύ μακριά από την ιδιαίτερη πατρίδα των προγόνων τους και, ως εκ τούτου, επίσης χωρίς μνήμες από αυτήν.⁸

Στον πυρήνα του εν λόγω ποιήματος, μπορούμε να διακρίνουμε δραματικά γεγονότα του πολέμου, τον τρόπο παράδοσης του Ρεθύμνου στους Οθωμανούς καθώς και την υποδοχή των Ρεθυμνίων προσφύγων από τους κατοίκους του Χάνδακα, όπως αυτά μνημονεύονται από τον Τζάνε στον *Κρητικό Πόλεμο* (195, 7-197, 18· 210, 19-24· 583, 20-584, 2· έκδ. Αλεξίου – Αποσκήτη 1995).⁹ Ωστόσο, η «Φιλονεικία» δεν αποτελεί συνέχεια του *Κρητικού Πολέμου* – έχει, άλλωστε, επισημανθεί πως πρόκειται για ποίημα ξεχωριστό από την έμμετρη χρονογραφία του Τζάνε (Σάθας 1869, 295· Legrand 1894, 394· Αλεξίου – Αποσκήτη 1995, 13-14, 40), κι επομένως θα πρέπει να το αποσυνδέσουμε από τα εξιστορούμενα εκεί γεγονότα. Αυτά έχουν περάσει πλέον στον χώρο της λογοτεχνίας: αξιοποιούνται μόνο για να πλαισιώσουν το κεντρικό θέμα

γνωρίσματα των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων και των cittadini, βλ. Λαμπρινός (1999) και (2015)· επίσης, Παπαδία-Λάλα (2004), 52-157.

⁷ Για την κοινωνική πραγματικότητα στην οθωμανική Κρήτη, βλ. ενδεικτικά Greene (2005)· βλ. επίσης τις μελέτες του τόμου Anastasopoulos επιμ. (2008), καθώς και την επιλογή βιβλιογραφίας που παραθέτει ο επιμελητής στις σ. xxiv-xxvii.

⁸ Για το θέμα της αποκατάστασης των προσφύγων της Κρήτης στους νέους τόπους όπου κατέφυγαν, βλ. Μαλτέζου (2000)· Πατραμάνη (2000) και (2005), τ. Α΄, 10-85.

⁹ Για την υπόθεση της παράδοσης του φρουρίου του Ρεθύμνου στους Οθωμανούς, βλ. Πατραμάνη (1995)· επίσης, Γρυντάκης (1998), 133 κ.ε.

του ποιητή, που δεν είναι άλλο από την ανάδειξη της ταυτότητας του βενετικού παρελθόντος της γενέτειράς του.¹⁰ Ούτε όμως θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το έναυσμα για την επινόηση της φιλονικίας το είχε δώσει κάποιο πρόσφατο τότε συμβάν στους κόλπους της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας.¹¹ Σε αυτό συνηγορεί το λογοτεχνικό είδος/τύπος που επέλεξε ο ποιητής για τη σύνθεσή του αυτή, η περί πρωτείου φιλονικία. Για το είδος αυτό, που δεν απαντά στην ελληνική γραμματεία ως διακριτή κατηγορία, θα παραθέσω συνοπτικά ορισμένα στοιχεία –που είναι γνωστά από την υπάρχουσα σχετική βιβλιογραφία και από σωζόμενα κείμενα– χρήσιμα για την ερμηνεία του κρητικού ποιήματος.

Η αρχαιότερη μορφή του είδους της περί πρωτείου φιλονικίας εντοπίζεται από τους μελετητές στη μεσοποταμιακή γραμματεία της 2ης χιλιετίας π.Χ.: κατά τους μέσους μεσαιωνικούς χρόνους δείγματα απαντούν πλέον ευρύτερα στην Εγγύς Ανατολή και, παράλληλα, στη Δύση, ενώ η καλλιέργεια του είδους στο πλαίσιο της ανατολικής γραμματείας μαρτυρείται έως και τις αρχές του εικοστού αιώνα. Γραμμένα σε διαλογική μορφή, σε λόγο ποιητικό ή πεζό, τα κείμενα παρουσιάζουν έριδες ανάμεσα σε προσωποποιημένα αντικείμενα, έννοιες, στοιχεία της φύσης, φυτά, ζώα, πόλεις, χώρες ή ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές, αλλά και άτομα ή ομάδες διαφορετικής καταγωγής ή θρησκείας, καθώς και βιβλικά και ιστορικά πρόσωπα. Αποτελούνται από (α) ένα (προαιρετικό) προοίμιο, στο οποίο παρουσιάζεται το θέμα, (β) τη συζήτηση μεταξύ δύο, κατά κανόνα, ή περισσότερων ατόμων, ανθρώπινων ή μη, που προβάλλουν το καθένα –το ίδιο ή δι' εκπροσώπου του– τα προτερήματά του επιχειρηματολογώντας για την ανωτερότητά του, και (γ) τον επίλογο, που παρουσιάζει την έκβαση της φιλονικίας. Αναφέρονταν μεταξύ άλλων σε ιστορικά γεγονότα, πολιτικά, φιλοσοφικά ή θεολογικά θέματα, και είχαν χαρακτήρα κατεξοχήν ψυχαγωγικό, χωρίς όμως να λείπει σε ορισμένες περιπτώσεις και ο διδακτικός. Ανάλογα με το θέμα τους, λειτουργούσαν ως απλή άσκηση σε εκπαιδευτήρια, ως επίδειξη ρητορικής δεινότητας στον κύκλο ηγεμονικών αυλών και λογίων ή σε δημόσιους χώρους, ως μέσον για την προβολή της ταυτότητας μελών μιας κοινότητας, ή ακόμη για την ενίσχυση των ηθικών αξιών και της θρησκευτικής πίστης. Οι σωζόμενες λογοτεχνικές φιλονικίες πόλεων έχουν είτε ιστορικό πυρήνα είτε πλασματική υπόθεση, προβάλλουν τη φυσιογνωμία πόλεων σε εποχές ζυμώσεων ή μετασχηματισμών, γράφονται με αρκετή χρονική απόσταση από το γεγονός που αποτέλεσε το έναυσμα για τη σύνθεσή τους, και με παιγνιώδες ύφος. Οι δημιουργίες αυτές, που δεν περιλαμβάνουν πάντοτε ετυμηγορία για το ποια πόλη κρατάει τα σκήπτρα, ενσωματώνουν, όπως και τα άλλα κείμενα που συγκαταλέγονται στην ίδια ειδολογική κατηγορία, γνωρίσματα της ρητορικής της ύστερης αρχαιότητας, κυρίως του επιδεικτικού είδους και των προγυμνασμάτων.¹²

¹⁰ Δύο μόνο πρόσωπα με καταγωγή από τον Χάνδακα μνημονεύονται στο ποίημα: ο Γεράσιμος Βλάχος και ο Δημήτριος Νταμιάς, πρωτοψάλτης του Χάνδακα, γνώριμος του Βλάχου από τα χρόνια της παραμονής τους στην ίδια πόλη περί τα μέσα του 17ου αιώνα (Τατάκης 1973, 8· Μαυρομάτης 2004).

¹¹ Για τον αριθμό πάντως των οικογενειών της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας με καταγωγή από το Ρέθυμνο και τον Χάνδακα, βλ. Πατραμάνη (2005), τ. Α', 42.

¹² Το ζήτημα του λογοτεχνικού αυτού είδους σε σχέση με τη «Φιλονικία» πραγματεύομαι σε μελέτημά μου με τίτλο «Chandax and Rethymno: Notes on a Cretan poet's precedence disputation (late seventeenth century)» (υπό δημοσίευση). Εδώ περιορίζομαι να παραπέμψω ενδεικτικά στις ακόλουθες, παλιές αλλά βασικές για το είδος, μελέτες, που αφορούν τη δυτική μεσαιωνική λογοτεχνία και την αραβική λογοτεχνία: Steinschneider (1908)· Walther (1920)· Wagner (1962).

Η δομή και το περιεχόμενο της κρητικής «Φιλονεικίας», τα ρητορικά σχήματα και οι τόποι, στα οποία δεν είναι δυνατό να αναφερθούμε εδώ αναλυτικά, μαρτυρούν την εξοικείωση του Τζάνε με το συγκεκριμένο λογοτεχνικό είδος. Στη θεωρητική γραμματεία περί ρητορικής δεν παραδίδονται, απ' όσο γνωρίζω, συγκεκριμένοι μορφικοί κανόνες για συνθέσεις της κατηγορίας αυτής, και αφού άλλα κείμενα με θέμα έριδα πόλεων δεν απαντούν στην ελληνική ή, ειδικότερα, την κρητική λογοτεχνία, προφανώς, πέρα από το πόσο εξοικειωμένος μπορεί να ήταν ο ποιητής με τη ρητορική θεωρία και πρακτική, στον αιώνα της ακμής της πολιτικής και εκκλησιαστικής ρητορικής (Vitti 2003, 69-87· Καραθανάσης 2010, 313 κε.), θα γνώριζε το είδος και τα χαρακτηριστικά του μέσα από ομόλογα κείμενα που πιθανότατα κυκλοφορούσαν στη Βενετία σε έντυπη, χειρόγραφη ή προφορική μορφή.¹³ Η συμπερίληψη του ποιήματος στην έκδοση του *Κρητικού Πολέμου* μαρτυρεί εμμέσως και την ανάλογη εξοικείωση του αναγνωστικού κοινού στο οποίο απευθυνόταν ο ποιητής.

Πέρα από το ζήτημα των πηγών έμπνευσης του Τζάνε, το οποίο απαιτεί διεξοδική διερεύνηση, σημαντικό είναι να προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε κάτω από ποιες συνθήκες συντέθηκε η «Φιλονεικία». Στα τέλη της δεκαετίας του 1670, ο ποιητής έχει ήδη ολοκληρώσει τη διήγηση του Κρητικού Πολέμου και, ευρισκόμενος στη Βενετία, και στους κόλπους τής εκεί ελληνικής παροικίας, μέσα σε κλίμα έντονου τοπικού πατριωτισμού, κι ενώ η Γαληνοτάτη Δημοκρατία προσδοκά να ανακτήσει την κυριαρχία της στη Μεσόγειο, εκείνος καταγράφει ξεχωριστά και ονομαστικά προσωπικότητες του Ρεθύμνου που είχε γνωρίσει από την περίοδο της νεότητάς του στον γενέθλιο τόπο του, όσους γνώρισε μέσα από τις αφηγήσεις παλαιότερων και συγχρόνων του ή μέσα από τα έργα τους, όσους κατέφυγαν στη Βενετία και στο περιβάλλον της ελληνικής κοινότητας. Ο ίδιος ανήκει σε εκείνους που επικαλείται το προσωποποιημένο Ρέθυμνο ως τους πιο αξιόπιστους μάρτυρές του. Για την ποιητική του σύνθεση, πιθανότατα αξιοποίησε υλικό που είχε από χρόνια συγκεντρώσει.¹⁴ Προτού όμως εντοπίσουμε απουσίες ονομάτων από τον κατάλογο που ακούμε από το Ρέθυμνο να εκφωνεί, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη αφενός το είδος του κειμένου, το οποίο δεν απέβλεπε στην εξαντλητική καταγραφή αξιομνημόνευτων στοιχείων, αφετέρου τη θέση του στο τέλος της έκδοσης του *Κρητικού Πολέμου* – οι στίχοι φαίνεται να καλύπτουν τις σελίδες εκείνες της βενετικής έκδοσης οι οποίες διαφορετικά

¹³ Για δείγματα του είδους κάνω επίσης λόγο στην υπό δημοσίευση μελέτη μου (ό.π., όπου επίσης αναφορά σε ορισμένα κοινά γνωρίσματα μεταξύ της «Φιλονεικίας» και άλλων ελληνικών κειμένων που ωστόσο ανήκουν σε διαφορετικό λογοτεχνικό είδος). Ας διευκρινιστεί πάντως εδώ ότι στο κείμενο του Μανουήλ Χρυσολωρά *Σύγκρισις Παλαιάς και Νέας Ρώμης* (γράφ. αρχές 15ου αι., α' έκδ. Παρίσι 1655), οι δύο πόλεις παραβάλλονται, τονίζεται η ανωτερότητα της μιας έναντι της άλλης, αλλά η αφετηρία και ο στόχος του ποιητή διαφέρουν σε σχέση με τα κείμενα που παρουσιάζουν έριδες πόλεων. (Σχετικά με εριστικούς διαλόγους της βυζαντινής γραμματείας, βλ. Hunger 1991, 172-180.)

¹⁴ Αυτό φανερώνουν, για παράδειγμα, τα ονόματα των οίκων Βενετών και Κρητικών ευγενών, τα οποία καταγράφονται με ακρίβεια, όπως υποδεικνύεται από τη σύγκριση με πίνακες γνωστών απογραφών (βλ. ενδεικτικά, Ξηρουχάκης 1934, 44-48· Μανουσακάς 1949, 46, 56-57). Οι Ν. Μ. Παναγιωτάκης και Α. Vincent (1970), 68-69 σημ. 1 [= Παναγιωτάκης, 2002, σ. 124 σημ. 61], θεωρούν ότι το μεγαλύτερο μέρος της «Φιλονεικίας» γράφτηκε περί το 1668 –με βάση την αναφορά του Χάνδακα στην εικοσαετή πολιορκία του–, ενώ οι στίχοι που αναφέρονται στον Γεράσιμο Βλάχο αποτελούν μεταγενέστερη προσθήκη. Ομοίως ο Μ. Ι. Μανουσακάς (1994), σ. 313 σημ. 2, αναφέρει ότι μόνον οι τελευταίοι στίχοι του ποιήματος, που μνημονεύουν τον Βλάχο, γράφτηκαν μεταξύ των ετών 1679-1681. Ενώ σύμφωνα με τον Στ. Αλεξίου (1995), σ. 94, «η *Φιλονεικία του Χάνδακος και του Ρεθύμνου* γράφτηκε στα 1679-1681». Πάντως, για τον ακριβή προσδιορισμό του χρόνου σύνθεσης του ποιήματος θα πρέπει να ληφθούν υπόψη και τα χαρακτηριστικά του λογοτεχνικού είδους στο οποίο αυτό εντάσσεται.

θα παρέμεναν κενές. Μπορούμε επομένως να υποθέσουμε ότι είτε η σύνθεση προοριζόταν εξ αρχής για τις ανάγκες της εν λόγω έκδοσης, είτε η συγκεκριμένη θέση επέβαλε εκ των υστέρων την οριστική έκτασή της – καθώς και την αφιέρωση στον Γεράσιμο Βλάχο, ο οποίος, όπως γνωρίζουμε, είχε εγκατασταθεί στη Βενετία δύο μήνες πριν από τη δημοσίευση της άδειας έκδοσης του έργου του Τζάνε.¹⁵ Πάντως, στη βενετική έκδοση το κείμενο θα λειτουργούσε σε αντίστιξη προς τη δραματική ένταση της αφήγησης του πολέμου που προηγούνταν· οι δύο πόλεις παρουσιάζονται σε αυτό ακόμη ισχυρές: ο Χάνδακας αντιστέκεται στην πολιορκία, ενώ η δύναμη του φημισμένου Ρεθύμνου επίσης δεν έχει χαθεί, γι' αυτό και η πόλη ελπίζει πως μια μέρα θα «ξανακτισθεί». Διαφαίνεται εδώ να προβάλλει το Ρέθυμνο όπως η Ιερουσαλήμ στο δευτεροκανονικό βιβλίο του Βαρούχ:¹⁶ μετά την άλωσή της από τους Βαβυλώνιους, η προσωποποιημένη Ιερουσαλήμ, που έχει αντικρίσει τους γιους και τις θυγατέρες που έθρεψε να παίρνουν τον δρόμο της εξορίας, ζητά από τους γειτονικούς λαούς της Σιών να μην επιχαίρουν βλέποντάς την χήρα, εγκαταλειμμένη κι έρημη, και συμβουλεύει τα τέκνα της να έχουν θάρρος, γιατί σύντομα ο Θεός θα συντρίψει τον εχθρό και θα τους επαναφέρει στη γενέθλια γη τους – οι εξόριστοι στη Βαβυλώνα Εβραίοι, χάρη στη διατήρηση της ταυτότητάς τους, επέστρεψαν στη γη τους και ξαναέκτισαν την πόλη τους. Μέσα σε κλίμα μεσσιανικών προσδοκιών και προφητειών περί συντριβής του Ισμαήλ,¹⁷ ο Τζάνες σκιαγραφεί τη φυσιογνωμία του Ρεθύμνου για τους αναγνώστες του, συγχρόνους αλλά και μεταγενέστερους, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί υπό βενετική διακυβέρνηση – εξαίρει κυρίως τις δυνάμεις που είχαν κατορθώσει να διαμορφώσουν την ταυτότητα της πατρίδας του, αλλά και να τη διατηρήσουν στους νέους τόπους εγκατάστασής τους. Οι ξεχωριστοί εκείνοι πρόγονοι και οι συγκαιρινοί του συμπατριώτες, που χάριζαν στο Ρέθυμνο την υστεροφημία του, ίσως ο ίδιος να προσδοκούσε πως θα τους μάθαιναν μέσα από το ποίημά του, θα τους θυμούνταν και θα τους ακολουθούσαν ως πρότυπο οι κατοπινές γενιές· και πως η γνώση της κληρονομιάς αυτής που κουβαλούσαν οι νεότεροι, πιστοί όπως κι οι οικογένειές τους υπήκοοι της Γαληνοτάτης, θα τους παρακινούσε, όταν θα συντριβόταν ο Οθωμανός κυρίαρχος, να επιστρέψουν στη γενέθλια γη των προγόνων, για να ξανακτίσουν την πόλη.

Για να εικονογραφήσει αυτό το παρελθόν της γενέτειράς του, αλλά και το παρόν ορισμένων συμπατριωτών του, έχοντας πιθανότατα ως έναυσμα την προειδοποίηση που περιέχεται στο προαναφερόμενο βιβλίο της Παλαιάς Διαθήκης («δειλαίαι αι πόλεις, αις εδούλευσαν τα τέκνα σου, δειλαία η δεξαμένη τους υιούς σου. ώσπερ γαρ εχάρη επί τη ση πτώσει και ευφράνθη επί τω πτώματί σου, ούτως λυπηθήσεται επί τη εαυτής ερημία», Βαρούχ, Δ' 32-33), ο ποιητής σκηνοθετεί τη φιλονικία, η οποία δεν διεξάγεται ενώπιον κριτών –όπως σε σωζόμενα ομοειδή κείμενα– αλλά ενώπιον θεωρών, μεταξύ αυτών και μη αυτοπτών του πρόσφατου ακόμη ένδοξου παρελθόντος. Γι' αυτό και λήγει χωρίς να αναδειχθεί νικήτρια· δεν θα μπορούσε

¹⁵ Περιγραφή της βενετικής έκδοσης, βλ. στους Αλεξίου – Αποσκήτη (1995), 19-31. Για τον χρόνο εκλογής και εγκατάστασης του Βλάχου στη Βενετία ως μητροπολίτη Φιλαδελφείας, βλ. Τατάκης (1973), 22-24.

¹⁶ Το κείμενο αυτό έχει ήδη επισημανθεί από τον Στυλιανό Αλεξίου ως μια από τις πηγές του *Κρητικού Πολέμου*· βλ. την Εισαγωγή της έκδοσης Αλεξίου – Αποσκήτη (1995), 92.

¹⁷ Γνωρίζουμε για παράδειγμα ότι την ίδια εποχή κυκλοφορούσε η μεσσιανική εγκύκλιος του Εβραίου Σαμπατάι Τσεβί σε ελληνική μετάφραση από τον «μαθηματικό» Παναγιώτη Νικουσίο (και σε ιταλική το 1681)· βλ. Κουτζακιώτης (2011).

άλλωστε: και το Ρέθυμνο και ο Χάνδακας, οι αδελφές πόλεις, αμφότερες διακεκριμένες στα *άρματα* και στα *γράμματα*, παραμένουν, την εποχή που γράφει ο ποιητής, και οι δύο ηττημένες, από τον ίδιο εχθρό. Εναντίον αυτού μοιάζει να στρέφεται ο λόγος του Ρεθύμνου και εναντίον του έπρεπε τώρα τα τέκνα της κοινής οικογένειας των δύο πόλεων να ενώσουν τις δυνάμεις τους. Αυτό φαίνεται να είναι το ζητούμενο, όχι το ποια από τις δύο πόλεις κατείχε το πρωτείο. Η συγκεκριμένη ιστορική στιγμή δεν επέτρεπε τη ρήξη, αλλά τη συμφιλίωση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Στυλιανός Αλεξίου – Μάρθα Αποσκήτη (1995), *Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή του Ρεθυμναίου, Ο Κρητικός Πόλεμος (1645-1669)*, κριτική έκδοση, Αθήνα, Στιγμή.
- Antonis Anastasopoulos, επιμ. (2008), *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete, 1645-1840. Halcyon Days in Crete VI. A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2006*, Ρέθυμνο, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών - Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης/ΙΤΕ.
- Γιάννης Γρυντάκης (1998), *Η κατάκτηση της δυτικής Κρήτης από τους Τούρκους. Η στάση των κατοίκων του διαμερίσματος του Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνης.
- Γιάννης Μ. Γρυντάκης (2003), *Μαρίνος Αρκολέος, ο τελευταίος Νοτάριος της Δυτικής Κρήτης. Πρωτόκολλο 1643-1646. Κρατικά Αρχεία Βενετίας*, επιμ. Μ. Τρούλης, Ρέθυμνο, Έκδοση Δικηγορικού Συλλόγου Ρεθύμνου.
- Γιάννης Μ. Γρυντάκης (2006), *Zorzi Troilo, Rettimo 1585, 21 Novembre – 1600, 30 Disembre. Archivio di Stato di Venezia, Notai di Candia (B. 276), Τάλως. Περιοδική Έκδοση Ινστιτούτου Κρητικού Δικαίου (Χανιά), τ. ΙΔ΄ (2006)*.
- Γιάννης Μ. Γρυντάκης (2010), *Το πρωτόκολλο του νοταρίου Αντρέα Καλλέργη, Ρέθυμνο 1634-1646. Archivio di Stato di Venezia, Notai del Regno di Candia, B. 14*, Έκδοση διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου για την πρώην επαρχία Αγίου Βασιλείου, τ. Στ΄, Ρέθυμνο.
- Γιάννης Μ. Γρυντάκης (2011), *Τζώρτζης Πάντιμος, ένας διαφορετικός νοτάριος. Πρωτόκολλο 1613-1642. Archivio di Stato Di Venezia, Notai del Regno di Candia, Busta 214*, Ρέθυμνο, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου.
- Molly Greene (2005), *Κρήτη: ένας κοινός κόσμος. Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των Πρώιμων Νεότερων Χρόνων*, μτφρ. Ελένη Γκαρά – Θέμις Γκέκου, επιστ. επιμ.-εισαγωγή Ελένη Γκαρά, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Herbert Hunger (1991), *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών, τ. Α΄: Φιλοσοφία, Ρητορική, Επιστολογραφία, Γεωγραφία*, μτφρ. Λ. Γ. Μπενάκη, Ι. Β. Αναστασίου, Γ. Χ. Μακρή, β΄ έκδ. διορθωμένη, Αθήνα, ΜΙΕΤ.
- Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης (2010), *Η Βενετία των Ελλήνων*, Θεσσαλονίκη, Αδελφοί Κυριακίδη.
- Γιώργος Κουτσακιώτης (2011), *Αναμένοντας το τέλος του κόσμου τον 17ο αιώνα: ο εβραϊός μεσσίας και ο μέγας διερμηνέας*, Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Κώστας Ε. Λαμπρινός (1999), *Κοινωνία και διοίκηση στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο: το ανώτερο κοινωνικό στρώμα των ευγενών (1571-1646)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Κέρκυρα.
- Κώστας Ε. Λαμπρινός (2015), *Οι cittadini στη βενετική Κρήτη. Κοινωνικο-πολιτική και γραφειοκρατική εξέλιξη (15ος-17ος αι.)*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών.
- Émile Legrand (1894), *Bibliographie Hellénique ou Description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle*, τ. 2, Παρίσι, 394-399.

- Χρύσα Μαλτέζου (2000), «Η τύχη των τελευταίων Βενετών ευγενών της Κρήτης», Στ. Κακλαμάνης – Αθ. Μαρκόπουλος – Γ. Μαυρομάτης (επιμ.), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης - Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 447-458.
- Χρύσα Μαλτέζου – Ασπασία Παπαδάκη, επιμ. (2003), *Της Βενετίας το Ρέθυμνο. Πρακτικά Συμποσίου, Ρέθυμνο, 1-2 Νοεμβρίου 2002*, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας [Συνέδρια 7].
- Μ. Ι. Μανούσακας (1949), «Η παρά Τρίναν απογραφή της Κρήτης (1644) και ο δήθεν κατάλογος των κρητικών οίκων Κερκύρας», *Κρητικά Χρονικά*, τ. Γ' (1949), 35-59.
- Μ. Ι. Μανούσακας (1994), «Απηχήσεις του "Ροδολίνου" του Ιω.-Ανδρέα Τρωίλου στον "Κρητικό Πόλεμο" του Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή», *Αντίφωνον: Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Π. Πουρνάρα, 313-316.
- Γιάννης Κ. Μαυρομάτης (2004), «Αρχαϊκές μαρτυρίες για τον μουσικό και πρωτοψάλτη Χάνδακα Δημήτριο Νταμιά», *Θησαυρίσματα*, τ. 34 (2004), 319-329.
- Ανδρέας Ν. Νενεδάκης (1979), *Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλής, Ο Κρητικός Πόλεμος (1645-1669)*, έκδοση κριτική, Αθήνα, 633-640.
- Αγαθάγγελος Ξηρουχάκης (1908), *Ο Κρητικός Πόλεμος (1645-1669). Συλλογή των ελληνικών ποιημάτων Ανθίμου Διακρούση, Μαρίνου Ζάνε [...]*, Τεργέστη, 582-589.
- Αγαθάγγελος Ξηρουχάκης (1934), *Η βενετοκρατούμενη Ανατολή: Κρήτη και Επτάνησος*, Αθήνα.
- Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, σε συνεργασία με τον Alfred Vincent (1970), «Νέα στοιχεία για την Ακαδημία των Stravaganti», *Θησαυρίσματα*, τ. 7 (1970), 52-81 [= Ν. Μ. Παναγιωτάκης (2002), *Κρητική Αναγέννηση. Μελετήματα για τον Βιτσέντζο Κορνάρο*, Αθήνα, Στιγμή, 103-135].
- Αναστασία Παπαδία-Λάλα (2004), *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.): μια συνθετική προσέγγιση*, Βενετία, Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας – αρ. 24.
- Μαρία Γ. Πατραμάνη (1992), «Ο Φραγκιάς Καλομάτης του Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή», *Θησαυρίσματα*, τ. 22 (1992), 289-331.
- Μαρία Γ. Πατραμάνη (1995), «Ανέκδοτη δικογραφία του έτους 1646 για την παράδοση του φρουρίου του Ρεθύμνου. Πρόδρομη ανακοίνωση», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2: Τμήμα Βυζαντινών και Μέσων Χρόνων, Ρέθυμνο, Δήμος Ρεθύμνης - Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, 635-646.
- Μαρία Γ. Πατραμάνη (2000), «Οι κρητικοί πρόσφυγες (1645-1669) και οι τύχες τους στις νέες εστίες εγκατάστασής τους», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996*, τ. Β2: Βυζαντινή και Μεσαιωνική Περίοδος, Ηράκλειο, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 181-196.
- Μαρία Γ. Πατραμάνη (2005), *Κρητικοί πρόσφυγες στα Κύθηρα 1645-1797*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 3 τ., Ρέθυμνο.
- Κωνσταντίνος Ν. Σάθας (1869), *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς. Ιστορικών δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του ελληνικού έθνους (1453-1821)*, Αθήνα, 295-300.
- Moritz Steinschneider (1908), *Rangstreit-Literatur. Ein Beitrag zur vergleichenden Literatur- und Kulturgeschichte*, Βιέννη.
- Β. Ν. Τατάκης (1973), *Γεράσιμος Βλάχος ο Κρης (1605/7-1685): φιλόσοφος, θεολόγος, φιλόλογος*, Βενετία, Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας – αρ. 5.
- Mario Vitti (2003), *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Οδυσσεάς.

10 ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΙΒ΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Ewald Wagner (1962), *Die arabische Rangstreitdichtung und ihre Einordnung in die allgemeine Literaturgeschichte*, Βήσμπαντεν.

H. Walther (1920), *Das Streitgedicht in der lateinischen Literatur des Mittelalters*, Μόναχο, Oskar Beck.